

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ЗАХОДУ УКРАЇНИ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ ЕПОХИ БРОНЗИ – ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: bandrm@ukr.net*

Зазначено, що останнім часом і в Україні, і за кордоном поживалося зацікавлення археологічними пам'ятками епохи бронзи – раннього заліза на заході Українського Лісостепу. Розглянуто низку проблем цього періоду в контексті досліджуваного регіону. Значну частину викладеного матеріалу введено до наукового обігу вперше. У першому підрозділі заторкнуто питання відстеження міжкультурних зв'язків сучасного західноукраїнського регіону на мілітарних археологічних знахідках. Наприклад, уперше введено до науково обігу бронзовий шолом із Тернопільщини, який належить до вкрай нечисленного типу Оранієнбург (Oranienburg), які на півдні Європи (наприклад, у Кноссі) почали використовувати із XV ст. до Р. Х., а в Центральній Європі – впродовж XIV–XIII ст. до Р. Х. Значну увагу приділено винятково цікавому й рідкісному комплексу вершницького елітарного спорядження, який охоплює предмети захисного обладунку (два бронзових шоломи гребінчастого протоетрусського типу) та металеві деталі колісничної упряжі і який виявлено поблизу Борщева Тернопільської обл. Констатовано, що ця та подібні до неї знахідки із заходу Українського Лісостепу свідчать про ймовірність більш тісних контактів досліджуваних спільнот із населенням Апеннінського півострова. У другому підрозділі проаналізовано нововідкриті пам'ятки західноподільської групи, які засвідчують незвичну інтенсифікацію східного та західного векторів розвитку в матеріальній культурі західноподільського населення від кінця VIII – початку VII ст. до Р. Х. Зокрема, значну увагу приділено комплексу бронзових посудин (два литих казана, прикритих зверху великою бронзовою сітулою) зі с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл., про які згадано в монографії автора 2014 р. Спостережено, що особливо цікаві археологічні матеріали, які засвідчують взаємодії носіїв західноподільської групи з тогочасними цивілізаціями Східного Середземномор'я, що їх здобула Західноподільська гальштатська археологічна експедиція, яка під керівництвом автора відновила дослідження пам'ятки періоду раннього заліза біля с. Залісся Борщівського р-ну Тернопільської обл. Зауважено виняткові зразки місцевого сіроглиняного кружального посуду, зокрема на кільцевому піддоні і з г-подібно відігнутими вінцями, та привізного – фрагменти архаїчної грецької кераміки із залишками білої і пурпурної фарб, зокрема у вигляді широкої смуги, можливо, від плічок клазоменської амфори. Унікальною знахідкою стало віднайдення в Заліссі вперше в Україні ступиці керамічного колеса з чотирма обламаними спицями та поздовжнім отвором для насаджування на вісь, яке могло походити (судячи з численних аналогій) від чотириколісної ритуальної платформи, що набули особливого поширення в середовищі гальштатської культури Верхнього Придунав'я і Східноальпійського регіону. На основі комплексного аналізу здобутого інвентаря зольник у Заліссі датовано другою половиною VII – першою чвертю VI ст. до Р. Х.

Останній – третій – підрозділ присвячено проблематиці дослідження пам'яток латенського періоду в західному регіоні України. Проаналізовано вже відомі й нові місцезнаходження, які суттєво коригують дотеперішні уявлення про те, що відбувалося на Верхньому Придністров'ї та прилеглих до нього теренах після зникнення тут найпізніших пам'яток черепинсько-лагодівської групи. Зазначено, що поки пам'ятки Верхнього Придністров'я середньо- і пізньолатенського періодів не мають звичного

кореляту у вигляді археологічної культури. На сьогодні – і про це окремо наголошено в цьому підрозділі, – маємо справу лише із групою тутешніх пам'яток, які не можна зарахувати ні до зарубинецької культури, ні до культури Лукашівка-Поенешти, ні до гето-дакійської, ні до ясторфської, ні до сарматської. Для зручнішого означення пам'яток цієї верхньодністровської групи запропоновано використовувати назву постчерепинсько-лагодівські, що більш точно вказувало б на їхнє місце в місцевій культурно-хронологічній шкалі, або ж пам'ятки колодрібського типу (передлипицький горизонт).

Ключові слова: захід України, період пізньої бронзи, захисні обладунки, металеві посудини, казани, сїтула, пізньогальштатський період, західноподільська група, період латену.

Нові матеріали до археологічної карти заходу України пізнього періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза: загальні тенденції і локальні особливості.

Останнім часом українські й закордонні дослідники щораз більше уваги приділяють археологічним пам'яткам епохи бронзи – раннього заліза на заході Українського Лісостепу. Мабуть, тому що вектор розвитку тутешніх правобережно-лісостепових спільнот віддавна мав два основні вектори взаємодій: західний – переважно з населенням Середнього і Верхнього Подунав'я, Альпійським регіоном й Апеннінами та південний – зі спільнотами Нижнього Подунав'я, Балкан, Передньої Азії. На початку періоду раннього заліза пошвидко вийшли на якісно новий рівень взаємозв'язки з Передкавказзям, тогочасним спільнотами Південного Кавказу, що презентує активізацію контактів (уже згаданого західнолісостепового населення) у південно-східному і східному напрямках.

Якщо в попередні десятиліття значну увагу приділяли опрацюванню керамічного матеріалу й різного типу об'єктам із поселень і могильників, то в останні роки у зв'язку із практичною неможливістю проведення масштабних розкопкових робіт (через брак фінансування та інші причини) інтенсифікувалося вивчення окремих предметів тогочасних культур, що віднаходять – як і у всьому світі – у комплексах з іншими речами або ж поза ними. В останні роки з теперішнього західноукраїнського регіону побільшало знахідок, пов'язаних із захисним обладунком доби пізньої бронзи – раннього заліза.

Так, у 2022 р. до Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України звернулися фахівці з державного Національного музею історії України (директор – Федір Андрощук) із проханням надати консультацію щодо бронзового шолома. Останній, за наявною в них інформацією, «*датувався 9–7 ст. до н. е., місце знахідки вказано як скелясте узбережжя річки Смотрич*» (за даними Максима Левади. Матеріали у стадії провадження, тому мають обмежений режим використання).

Відповідно до поставлених дирекцією інституту завдань, я провів комплексний міждисциплінарний аналіз зображень шолома. Згідно з ним, бронзовий шолом, знайдений на високому скелястому березі р. Смотрич у Тернопільській обл., – унікальний артефакт давніх культур на території сучасної України (єдиний зі збережених на сьогодні) і винятково рідкісний для решти країн Європи. До такого висновку спонукають щонайменше дві підстави: по-перше, він належить до вкрай нечисленного типу шоломів Оранієнбург (Oranienburg), які на півдні Європи (наприклад у Кноссі) почали використовувати із XV ст. до Р. Х., а в Центральній Європі – впродовж XIV–XIII ст. до Р. Х. Наприклад, саме такі часові межі для розглядуваного типу пропонують нині в низці європейських археологічних центрів. І саме цим часом датує тернопільський шолом провідний сучасний дослідник Маріанна Модлінгер. Власне, минулого року я спільно із вказаною дослідницею опублікував цей шолом серед інших бронзових із заходу України [Mödlinger, Bandrivskiy, Bilyk, 2022, p. 181–188]. Тобто, попереднє датування, на яке покликається Національний музей історії України (дослівно: «9–7 ст. до н. е.») не відповідає дійсності. З огляду на прийняту на сьогодні культурно-хронологічну шкалу, його треба датувати кінцем BrA – першою половиною BrD.

Оскільки бронзовий шолом належить приблизно до кінця XIV–XIII ст. до Р. Х., то це дало підставу для перегляду усталеного в науці уявлення про відомий ще з наукової літератури XIX ст. бронзовий шолом зі скарбу у Прилипче (сучасна Івано-Франківська обл.), який супроводжувався бронзовими бойовими сокирами-чеканами цього ж часу і тривалий час відносили до ранніх пам'яток голіградської культури. Тепер, з урахуванням аналізованого шолома з Тернопільської обл., є підстави говорити про окрему групу пам'яток на Західному Поділлі та прилеглому Покутті, представлену мілітарними знахідками, зокрема бронзовими шоломами, синхронними з часом проникнення на цю територію носіїв культури Ноа II.

З огляду на картографування бронзових шоломів типу Оранієнбург (куди відношу і нещодавно віднайдений екземпляр із-над Смотрича на Тернопільщині), яке на сьогодні опубліковане, головний регіон, де працювали бронзообробні майстерні із виготовлення шоломів цього типу, локалізується у Західних Карпатах, прилеглому Верхньому Подунав'ї і на теренах сучасної Німеччини.

Цікаво, що традиція використання бронзових елементів захисних обладунків збереглася на заході Українського Лісостепу і в наступні періоди. Наприклад, про використання носіями голіградської культури бронзових шоломів уже згадано в літературі [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88]. Підставою для такого припущення послужив бронзовий шолом зі скарбу у Прилипче, на який донедавна мало звертали увагу¹ [Romstorfer, 1893, s. 49; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88, № 78]. Цікавою в цьому плані видається бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* висотою 24 см, знайдена 2004 р. біля с. Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл., яка зображає воїна в повний зріст зі щитом і мечем у руках та захисному шоломі з маленькими ріжками. Про останній автор доповнює: «... головний убір зображує, ймовірно, шкіряний шолом з двома боковими виступами, які децю нахилені назад» [Бандрівський, 2014, с. 141, рис. 69].

В останні кілька років на підставі нових матеріалів і переосмислення вже відомих знахідок із Верхнього Придністров'я поставлено питання про використання у військових підрозділах голіградської культури захисних обладунків (зокрема металевих і шкіряних панцирів та шоломів) і це не повинно насторожувати, адже саме в період пізньої бронзи в Карпатському басейні та Подунав'ї під впливом зброярського мистецтва Егейсько-Анатолійського регіону з'являються суцільноковані бронзові панцирі-кираси зі солярною символікою в нагрудній частині. Тому нині вже нікого не дивує доволі часте віднайдення у різних місцях на заході сучасної України бронзових шоломів, які є підстави пов'язувати з місцевими металообробними центрами голіградської культури. Наприклад, у 2021 р. Національний музей історії України (директор – Федір Андрощук, наук. сп. – Максим Левада) звернулися із проханням написати історичну довідку на бронзовий шолом, який походить із вказаного регіону.

Цей екземпляр шоломів – один із найважливіших елементів захисного обладунку, які досить рідко потрапляють у поле зору науковців. Він виготовлений із тонколистової бронзи і являє собою невисоку конічну тулію, що плавно переходить у звужене верхів'я, увінчане на маківці приплюснутим гудзиком (імовірно, пізнішого походження). У нижній частині шолома, приблизно на відстані 1,5–2 см від краю, у кількох місцях неохайно пробиті кілька несиметрично розташованих наскрізних отворів діаметром до 4–5 мм, імовірно для прикріплення шкіряної підкладки всередині виробу, яка охороняла голову при ударі (відсутність оригіналу не дає можливості визначити, чи існували наскрізні отвори внизу

¹ Із підрозділу «Broncefunde bei Przelipcze»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipcze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenstanden, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenstanden gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» (цит. за: Romstorfer, 1893, s. 49). Автор висловлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

шолома із протилежного боку. Якщо б такі отвори там були, тоді можна було би припускати їхнє призначення для підв'язування шкіряного ремня під підборіддям).

Існування в нижній половині висоти шолома двох старанно припасованих латок у місцях пошкодження (від рубаючих ударів?) свідчить, що цей виріб цінували і для направи віддали в руки фаховому майстрові. Існування на всій поверхні шолома рівномірної смарагдової патини, яка місцями навіть досі віддзеркалює, може свідчити про часте полірування в період використання.

За зовнішніми ознаками аналізований екземпляр можна віднести до зброярського мистецтва Центральної Європи і, найімовірніше, фінального періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза (за центральноєвропейською культурно-хронологічною шкалою – період HaВ1 – початок HaВ3, тобто приблизно XI–X ст. до Р. Х.). Саме наприкінці епохи бронзи в Карпатському басейні та Подунав'ї під впливом зброярського мистецтва Егейсько-Анатолійського регіону з'являються суцільноковані бронзові панцирі-кираси зі солярною символікою в нагрудній частині, наприклад, із Західної Угорщини, які супроводжувалися шоломами й мистецько декорованими поножжями [Kovacs, 1977, s. 64, p. 26; Petres, Anm. s. 91], а в наступний період – HaВ3–HaС1 – бронзові шоломи й рештки обладунків знаємо з кургану IV/1 Каптол, Батіни, Щеціна (Stettin-Finkenwalde) та ін. [Metzner-Nebelsick, 2002, s. 393–394, 396, abb. 176–178].

Загалом, цей шолом, найімовірніше, пов'язаний зі спільнотами голіградської культури на пізньому періоді її розвитку, які тоді розселилися на теренах сучасної Івано-Франківської, півдня Львівської і Тернопільської та західних районів Чернівецької обл. На цих західно-українських теренах виявлено 36 бронзових дволезих мечів, 6 бронзових бойових сокир-чеканів і 22 бронзові наконечники списів та дротиків із досконало прокованими й гострими вістрями [Бандрівський, 2014, с. 120–132], що відображає напрочуд високий рівень зброярського мистецтва в носіїв голіградської культури й неспокійну агресивну ситуацію на місцях.

Сьогодні на підставі нових матеріалів і переосмислення вже відомих знахідок із Західного Поділля, Покуття та Верхнього Придністров'я поставлено питання про використання у військових підрозділах голіградської культури захисних обладунків (зокрема металевих і шкіряних панцирів та шоломів), про що вже згадано в літературі [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88; Бандрівський, 2014, с. 140–143]. Підставою для такого припущення послужив бронзовий шолом раннього періоду розвитку голіградської культури зі скарбу у Прилипче на Придністровському Покутті, на який донедавна мало звертали увагу² [Romstorfer, 1893, s. 49; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88, № 78]. Цікавою в цьому плані видається бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* висотою 24 см, знайдена 2004 р. біля с. Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл., яка зображає воїна в повний зріст зі щитом і мечем у руках та в захисному шоломі [Ільків, 2009, с. 224–259]. Вищеописаний новознайдений екземпляр шолома не лише збагачує українську науку, а й демонструє світові високий рівень зброярського мистецтва пізньобронзових спільнот тогочасної Галичини.

У контексті означеної теми винятково цікавий і рідкісний комплекс вершницького елітарного спорядження, який охоплює предмети захисного обладунку та металеві деталі колісничної упряжі, виявлений поблизу Борщева Тернопільської обл. За наявною на сьогодні інформацією, ці речі віднайдено під час земляних робіт приблизно наприкінці 2020 р. Усі предмети залягали внизу другого штиха на глибині близько 0,35–0,4 м у нижній частині

---

² Із підрозділу «Broncefunde bei Przelipcze»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipcze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenstanden, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenstanden gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderstzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» [цит. за: Romstorfer, 1893, s. 49]. Автор висловлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

верхнього шару сучасного чорнозему. Про якісь інші знахідки, крім нижче описаних, що могли перебувати в цьому комплексі, даних немає.

До складу комплексу з Борщівщини входило 22 предмети: 2 шоломи гребінчастого типу з дуже тонкої і напрочуд якісно прокованої бронзової бляхи та 20 металевих елементів кінської упряжі до колісниці (8 фаларів, 4 лунниці, 2 замкнуті кільця-обойми від декору дишла, 2 кільця з рухомими ланками для припряжування збруї та 4 окремі ланки-підвіси з п-подібним у перерізі стержнем і грибоподібними головками на кінцях. Особливість усіх цих предметів – те, що кожен із них на зовнішній поверхні плакований фольгою з жовтого металу.

При витягуванні із землі обидва шоломи розпалися на кілька десятків більших і менших частин, оскільки ще перед депонуванням у землю були пошкоджені. Основні місця зламів металу проходили в місцях припасування гребня, вздовж рядів декору та в місцях зумисного пошкодження кількома сильними ударами спереду і ззаду шоломів, які припали в ділянки тім'яної та лобової частин голови. У місцях ударів збереглися «рвані» краї, частина з яких загнута до середини. І це при тому, що на бічних поверхнях, по обидва боки від гребня, сліди нанесення таких зумисних ударів (розривів), відсутні. Обидва шоломи виготовлені за схожою композиційно-художньою схемою та технологією і навіть декоровані в подібний спосіб.

Перший шолом зроблений із двох тонких, добре прокованих, бронзових блях завтовшки до 0,1 см, з'єднаних між собою у вигляді конічного головного убору. Виріб дійшов до наших днів на 4/5 первісного стану. У плані має вигляд овалу довжиною до 24 см при ширині близько 20 см. Показово, що на всіх ділянках його поверхня збереглася ідеально гладкою і майстерно заповіреною. На сьогодні вона вкрита однотонною патиною смарагдового кольору з голубувато-сизим відтінком.

Місця з'єднань обидвох половин шолома (під гребнем) для більш тісного прилягання між собою були додатково скріплені вузькою бронзовою смужкою із загнутими краями. Крім того, половини були додатково з'єднані ще й п'ятьма заклепками: по одній у ділянці нижнього краю гребня та двома по боках під його верхнім конусоподібним завершенням. П'ята – додаткова – заклепка, розміщена на 5 см нижче вершини гребня, служила додатковим фіксатором для більш щільного з'єднання половин шолома в горішній його частині.

Висота і ширина шолома більш-менш однакові – 30–31 см. По краю нижньої частини виробу розміщена дворядова орнаментативна смуга, яку утворюють два ряди невеликих, витиснутих зі середини, круглих «перлин», до того ж на кожній половині шолома верхній і нижній ряди мають однакову їх кількість – по 18 (тобто, над нижнім краєм шолома всього нараховується 72 такі декоровані круглі опуклини). Цікаво, що така ж, і обов'язково парна (!), кількість витиснутих зі середини «перлин» простежується і в їхньому розміщенні на гребні, де вони також у подібний спосіб розташовані двома паралельними рядами. Правда, «перлини» на гребні менші за розміром, зате їх тут більше. Наприклад, у ряді «перлин» ближче до центру шолома їх налічується по 22 з лівого і правого боку. Натомість, зовнішній ряд гребня оздоблений уже 24 по обидва боки. В аналогічний спосіб розміщені «перлини» і на протилежній частині шолома. Відтак гребінь прикрашає 184 малих «перлин», тобто по 92 з кожного боку.

Вздовж центральної осі шолома, прямо під його гребнем, за допомогою чотирьох заклепок прикріплено по продовгуватій металевій пластині розміром приблизно 6×3,5 см, по центру якої є особлива риса шолома – розміщені одна над одною три трубочки, довжина яких більш-менш збігається з шириною гребня. Трубочки пустотілі, а їхні торці закриті (або запаєні?). Ці підпрямокутні у плані дві пластини з трубочками не лише прикривали собою місця з'єднань половин шолома в нижній його частині, а й відігравали композиційно-доповнювальну роль, довершуючи в такий спосіб гармонійні та естетично-виразні абрисы виробу загалом. Це вкотре свідчить не лише про інтуїтивне відчуття довершеності та пропорцій розробника (чи розробників?) проекту цього шолома, а й про вишукані запити

тогочасної вершницької аристократії до тих речей, якими вона користувалася та звикла обставляти своє життя.

І останній аспект в описі першого шолома з комплексу з Борщівщини – над нижнім, ледь відігнутих назовні, краєм несиметрично пробиті маленькі наскрізні дірочки діаметром 0,3–0,4 см, за допомогою яких всередині шолома прикріплювалася шкіряна (?) підкладка, яка значною мірою амортизувала удар, що його наносив ворог. І, що цікаво: приблизно по середині нижніх країв шолома, тобто в тому місці, де мали б бути закріплені верхні кінці підборідного ременя, таких наскрізних отворів (по обидва боки) є більше і пробиті вони густіше.

Аналогічного типу бронзовий шолом гребінчастого типу виявлений на березі Збруча у Завадинцях (Кремінна) Городоцького р-ну Хмельницької обл., на межі з Тернопільщиною. До 1992 р. він зберігався в музеї Масени в Ніці (Франція). Фактично, шолом із Кремінної знайдено у «прикордонній смузі» між пам'ятками михалківської групи і висоцької культури – з району середньої та верхньої течії Збруча. Отож, окрім шолома із Кремінної [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 214, 232–234, мал. 16, 5], на сьогодні маємо ще один комплекс із двома аналогічного типу шоломами і металевими предметами колісничного запрягу – із Борщівщини на півдні Тернопільщини.

Екземпляри із Кремінної і два щойновіднайдені бронзові протоетруські шоломи з Борщівщини за формою аналогічні до протоетруського з Веї, який датовано серединою – другою половиною VIII ст. до Р. Х. (ступінь Веї II, за Клес-Бруксом), та до такого ж бронзового з поховання № АА-I у Кватро Фонтанілі. Фрідріх Вільгельм фон Газе дійшов висновку, що шолом із Кремінної найімовірніше, є виробом із середовища протовілланової культури і міг бути виготовлений в одному з двох місць: у Південній Етрурії або Верхній Італії, де такого типу бронзові шоломи виробляли в майстернях етруського міста Тарквінії із другої половини IX ст. до Р. Х. [Hase F.W.fon., 1988, s. 200, 203, taf. 4, 1; 5, 1].

З опублікованих на сьогодні матеріалів видно, що екземпляр із Кремінної дуже подібний до гребінчастих шоломів Центральних Аппенін. З часу протовілланової культури окремі глиняні покривки, якими прикривали поховальні урни, імітували форму шоломів гребінчастого типу. Поховання з такими покривками вказують, як вважають дослідники, на особливо високий ранг воїна [Hase F. W. fon., 1988, s. 206]. Нанісши на карту місцезнаходження бронзових гребінчастих протоетруських шоломів та шоломоподібних покривок, Ф. В. фон Газе виснував, що найбільше вони поширені в південній Етрурії, значно менше їх на території східної гальштатської культури і зовсім, за винятком шолома із Кремінної, немає у Центральній і Східній Європі [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 233–234].

Пам'ятки західноподільської групи на археологічній карті заходу України: східний і західний вектори розвитку в матеріальній культурі тутешнього населення

Новий і доволі оригінальний комплекс металевих посуду виявлено наприкінці 2014 р. під час землерийних робіт на території фермерського господарства поблизу с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл., який одразу ж після віднайдення був переданий до фондів археології Музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Місце знахідки перебуває на відстані 2,8 км на схід – південний схід від села, на правому березі р. Збруч, на відстані приблизно 30 м від її русла. У цьому місці Збруч робить виразну «петлю», омиваючи із трьох сторін розлоге мисоподібне плато. Умови, у яких перебували металеві посудини в момент їхнього виявлення, а також етапи їх розчищення, відтворено за фотофіксацією і детальною інформацією, одержаною від першовідкривача знахідки.

Усі посудини перебували в неглибокій ямі діаметром близько 1 м, вкопаній із рівня тогочасної поверхні (0,45–0,5 м) і заглиблений в материк, представлений тут жовтими четвертинними суглинками. Дно ями проступило на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2). На рівному дні, майже в центрі, лежав перевернутий догори дном практично цілий бронзовий литий орнаментований казан із відсутньою ніжною-піддоном (казан № 1), із

підовальним у плані й деформованим корпусом. Його прикривав зверху ще один литий бронзовий декорований котел, також укладений вгору денцем (казан № 2). Цей казан мав більші розміри, був круглий у плані, а в нижній його частині частково збереглася трапецієподібна в розрізі ніжка-піддон.

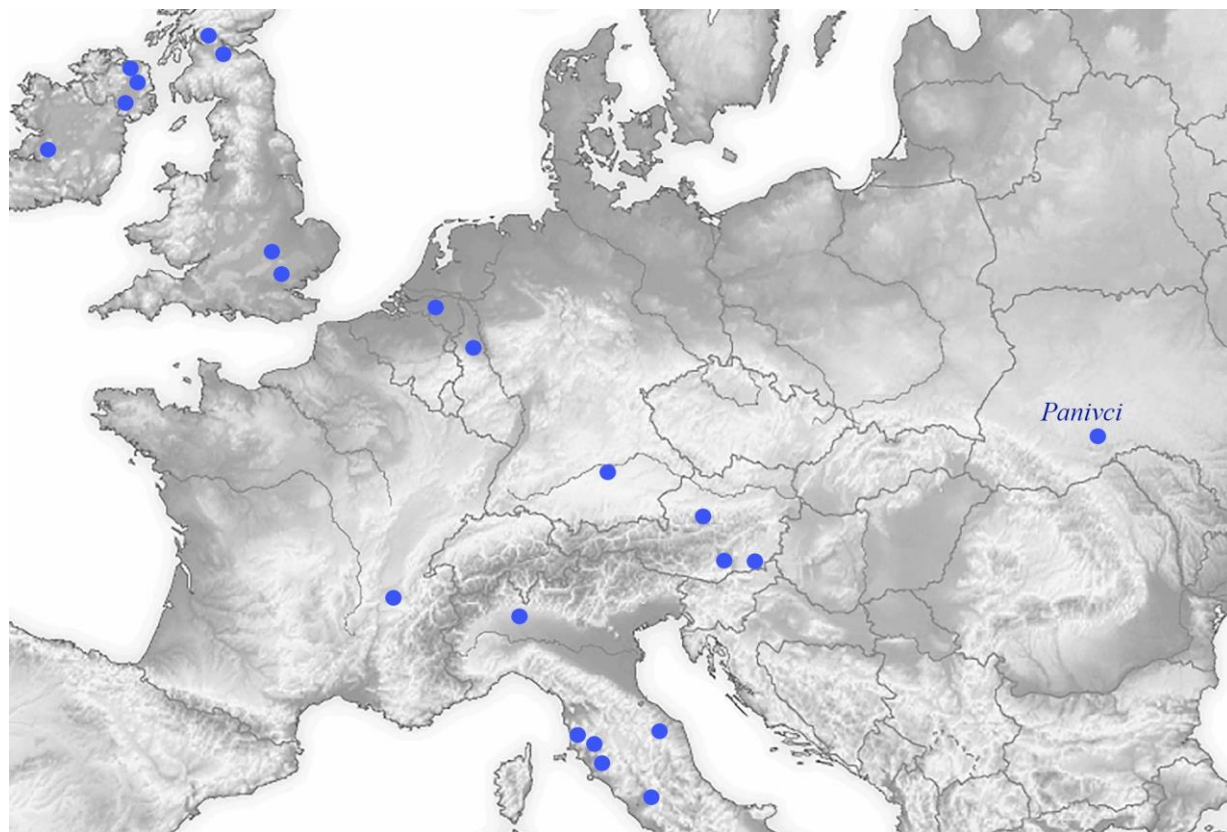

Рис. 1. Місце нововідкритого комплексу із бронзовою сітулою і казанами поблизу с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл. у контексті поширення сітул типу Курд

Fig. 1. Location of recently discovered complex with bronze situla and cauldrons near Panivtsi, Borshchiv district, Ternopil region in the context of spreading of situla of the Kurd type

Бронзова бляшана сітула (рис. 6–9), яка прикривала обидва казани, має значно більші розміри й у момент виявлення була в більш-менш цілісному стані. Однак унаслідок непрофесійного виймання частина сітули пошкоджена (розділена на фрагменти). Із зовнішнього боку, переважно в її нижній частині, на стінках збереглися залишки шару кіптяви, проте сильних слідів дії вогню на ній (ні на дні, ні на стінках) не простежено. Загалом, форму сітули можна схарактеризувати як відроподібну, що типово для металевих посудин такого призначення. Висота сітули – 0,79–0,8 м, діаметр її вінець – 0,71 м, максимальний діаметр бочків – 0,78 м, діаметр дна – близько 0,36–0,37 м (рис. 3).

На відміну від казана № 1, казан № 2 виготовлений значно ретельніше (рис. 4–5). Крім того, що він виявився дещо більшим у розмірах і важчим, у нього ще й декор на корпусі дещо інший, ніж у попереднього. Наприклад, замість грубих і нерівних литих джгутів, присутніх у № 1, на цьому екземплярі декор нанесений тонкими й акуратними лініями-джгутами, що формують візерунок у вигляді 12-променевої розетки і радіально розходяться з центра дна казана, якщо дивитися на нього, перевернутого вгору дном, зверху (рис. 5). Кожен із

12 «променів» має гостре закінчення, що нагадує розетку із зображенням богині Іштар на орнаментованій частині дишла із Краснознаменського кургану, а також малюнок у вигляді розетки з 8-кінцевими променями на чорнолещеному черпаку з дослідженого Олександром Супруненьком кургану «ранньоскіфського» часу в ур. Перемірки біля західного укріплення Більського городища. На казані з Панівець ця 12-пелюсткова розетка спеціально оконтурена двома одиночними лініями у вигляді тонких литих джгутів.

Найближча і майже точна копія сітули з Панівець – бронзова бляшана сітула з гострореберчастими плічками з місцезнаходження в Ау у Верхній Баварії зі зборів Національного музею в Мюнхені, майже ідентична за формою, основними параметрами і ретельно склепана з декількох листів тонкої та міцної бляхи [Merhart, 1952, taf. 22, abb. 9]. У сітули з Ау навіть є такий самий рівний вертикальний шов у місці з'єднання основних листів, що проходить майже по всій висоті посудини, як і на екземплярі з Панівець. Особливо примітні розміри сітули з Ау: висота – 0,8–0,82 м, діаметр бочків – близько 0,6 м, діаметр дна – 0,3 м, тобто дуже близькі до розмірів західноподільського екземпляра, який розглядаю тут.

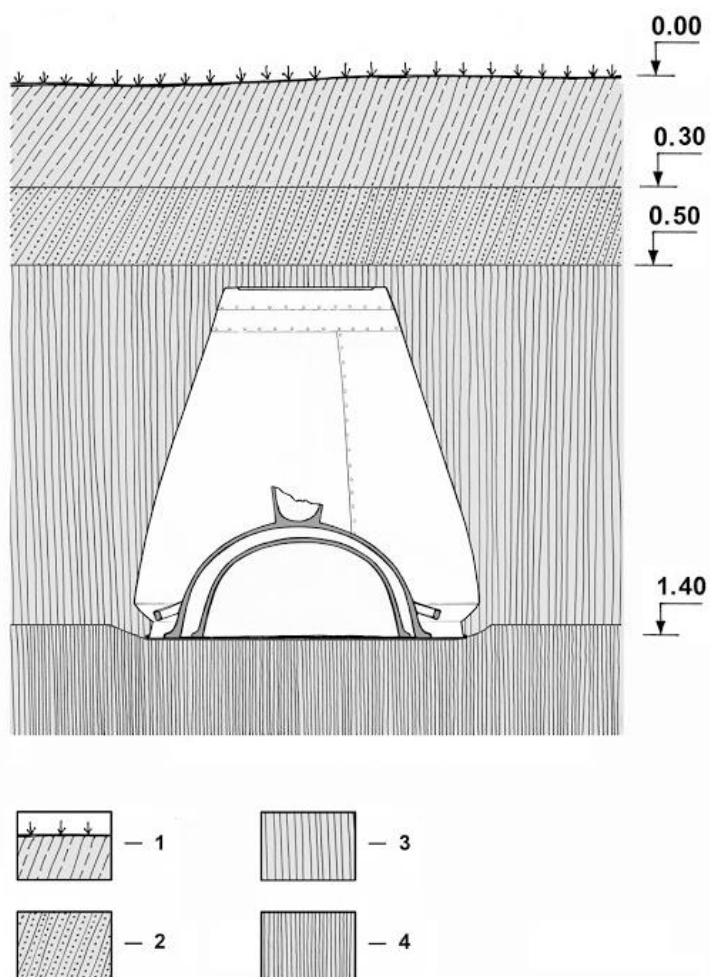

Рис. 2. Стратиграфічні умови залягання металевих посудин у с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Fig. 2. Stratigraphic conditions of deposition of metal vessels near Panivtsi, Borshchiv district, Ternopil region

Схожість між сітулами з Верхньої Баварії та Західного Поділля посилює і той факт, що перша посудина також має додатково укріплену придонну частину з кільцевим піддоном, ідентично профільовані плічка та викручені назвні краї вінець. Масове виготовлення та розповсюдження бляшаних посудин із гострореберчастими плічками (як з Ау й інших пунктів) на Апеннінському півострові та у Верхньому Подунав'ї (рис. 1) загалом припадає на період Болонья ІА (приблизно 800–750 рр. до Р. Х.), тобто синхронно з періодами *Este Іа* і *Picenum ІА* (*Novilara І*) [Pare, 1998, s. 326, tab. 2]. Загалом основні морфологічні ознаки та технологічні прийоми, задіяні при виготовленні гострореберчастої сітули з Панівець, можна простежити на бронзових сітулах типу Курд зі Східноальпійського регіону й Апеннін. Наприклад, кільцевий піддон на широкому стійкому денці та згаданий вертикальний шов у місцях склепування металевих листів бачимо на групі північноіталійських сітул [Merhart, 1952, s. 69, taf. 17, abb. 6]. Ті самі ознаки простежують і на окремих бляшаних посудинах цього типу [Pare, 1998, s. 303, abb. 2, 49], які разом зі схожими належать до періоду Болонья ІА, що припадає здебільша на першу половину VIII ст. до Р. Х. [Pare, 1998, s. 303, abb. 2, 49]. На карті поширення металевих посудин із гострореберчастими бочками видно, що на північ від Апеннін вони компактно охоплюють територію Східноальпійського регіону та земель, що примикають до нього з північної сторони [Merhart, 1952, s. 37, Karte 7]. Поза цими межами сітули цього (відроподібного) типу донедавна були невідомі (рис. 1).

Виявлені в комплексі з Панівець два литі бронзові казани також спровокували низку нових запитань. По-перше, за розмірами й основними пропорціями (зокрема широкою чашею та низьким корпусом) казан № 2 з Панівець виявляє схожість із відомим казаном з Іване Пусте, який, щоправда, має дещо менші розміри: 44,5×40,5 см при висоті 31 см [Sulimirski, 1936, s. 101, tabl. IX, 7]. Певну подібність панівецький казан № 2 має із бронзовим, напівсферичним у профіль, з кургану 3/ІІІ (24) келермеської групи з розкопок Миколи Веселовського 1903–1904 рр. [Галанина, 1997, с. 180–184]. Казан № 2 із Панівець навіть перевищує розміри бронзового казана з Якобень, діаметр якого (без ручок) становить 48,5 см [Torál, 2020, p. 115, fig. 2; 3a; 3b] і який донедавна був найбільшим із відомих у Карпато-Придністров'ї. Можна також припустити, що ніжка-піддон у панівецького казана була такою ж високою та стрункою, як і в найраніших казанах із розглянутого регіону – із Швайківець та Якобень. По-друге, пластичний декор у вигляді хвилеподібної лінії на корпусі казана № 1 із Панівець і у вигляді 12-променевої розетки на казані № 2 знаходить паралелі на бронзових казанах із Кастелу

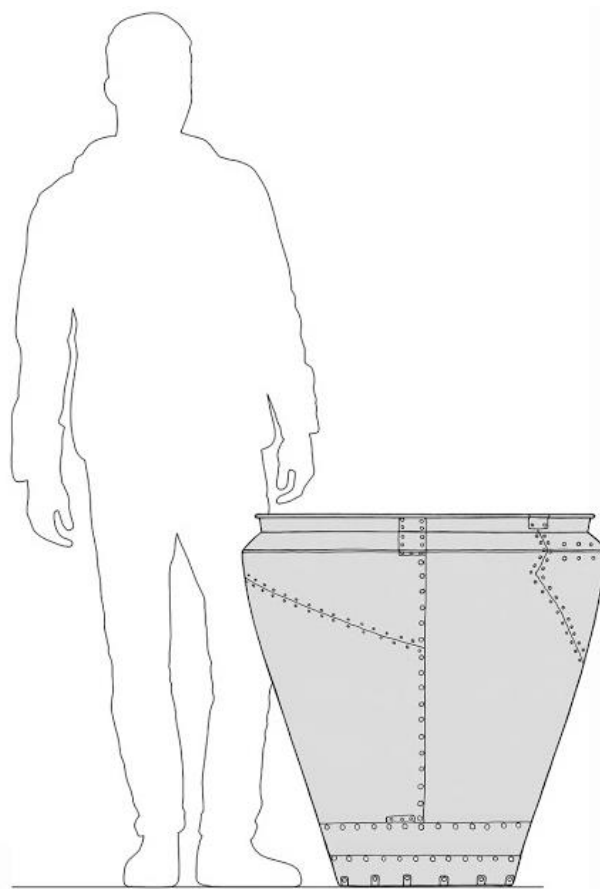

Рис. 3. Панівець. Співвідношення бронзової бляшаної сітули зі схематичним зображенням людської постаті
Fig. 3. Panivtsi. The proportion between the bronze plate situla and the schematic image of the human figure

(Castelu), що на правому березі Нижнього Дунаю [Torál, 2020, p. 125, fig. 5, 1], і на триногому казані зі Скорцару Векь (Scorțaru Vechi) з цієї ж території [Torál, 2020, p. 125, fig. 3b]. Припускаю, що цей пластичний декор у вигляді розеток або хвилеподібних джгутів, які оперізують майже весь корпус, наносився не так з орнаментальною метою, як із суто практичних передумов – для додаткового посилення корпусу казанів і запобігання розтріскуванню під час нагрівання або несильних механічних ударів (щось подібне простежуємо пізніше на т. зв. гунських казанах, корпус яких також нерідко посилювали за допомогою таких пластичних зовнішніх джгутів).

Ставлячи запитання, до якого часу належить комплекс металевих посудин з Панівців, треба врахувати щонайменше три обставини. По-перше, найпізніші бронзові бляшані ситиuli такого типу на корінній території їхнього виготовлення та в районах найбільшого поширення трапляються лише до першої половини VIII ст. до Р. Х. Здавалося б, як може в одному комплексі співіснувати такий досить «ранній» бляшаний посуд з однозначно «пізніми» казанами? Перебування в одному комплексі різночасових металевих посудин уже не вперше простежується у комплексах пізньогальштатського часу на Західному Поділлі. Наприклад, у дослідженому 2007 р. кургані біля с. Швайківці на Тернопільщині відкритий там серед 12 інших посудин бронзовий казан супроводжувався бронзовим одновухим ситечком для відціджування вина [Бандрівський, 2009, с. 202–235]. Це швайковецьке ситечко виявилось за часом дещо давнішим і від згаданого казана, і від інших, досить непогано датованих речей із цього поховального комплексу. Річ у тім, що за формою та розміром ситечко зі Швайківців віддалено нагадує бронзові одновухі тонкостінні чаші групи Вал–Хотин (пох. 26) періоду HaB3 [Pare, 1998, s. 403, Abb. 45, A-7], орнаментовані такими ж видавленими зсередини «перлинами» і, крім того, на них присутній майже такий самий пуансонний декор, як і на ситечку зі Швайківців. Подібні за формою та орнаментикою чаші відомі на пам'ятках ступеня Штилфрід–Подолі I, зокрема із Кляйтніце (пох. 63) та Міловіце, які належать до часу IV горизонту скарбів Карпатського басейну, що на момент появи праці Христофора Паре 1998 р. відповідало 1050/1020–950/920 pp. до Р. Х. [Pare, 1998, s. 387, Abb. 37, 6, 7]. Так, пам'ятки західноподільської групи вже не вперше демонструють співіснування в закритих комплексах металевих імпортів зі Східноальпійського регіону й Апеннін разом із металевими виробами суто місцевого виробництва (казани та ін.).

Але як пояснити таке співіснування різночасних речей? Відповідь на це запитання криється у визначенні дати появи найраніших литих казанів на території сучасної України. Що ж до часу виготовлення казанів, як-от знайдений раніше у Швайківцях, а тепер і в Панівцях, то донедавна було прийнято вважати, що використання подібних (т. зв. скіфського типу) на

Рис. 4. Панівці, бронзовий литий казан № 2

Fig. 4. Panivtsi, bronze cast cauldron № 2

території сучасної України почалося лише з V ст. до Р. Х. [Ольговський, 1987, с. 81; Кузнецова, 2007, с. 240–241]. Однак після відкриття у Швайківцях, де аналогічної форми литий казан було виявлено в речовому контексті третьої чверті VII ст. до Р. Х., а тепер і в Панівцях, то датування початкового використання такого типу литих посудин на досліджуваних територіях відсувається щонайменше на століття–півтора. Це дуже значимо, оскільки довгий час вважалося, що найраніші «скіфські» казани з Келермеса, які були спеціально деформовані [Галанина, 1997, с. 150–152], – це перші й останні протягом усього VI ст. до Р. Х. [Кузнецова, 2007, с. 240]. Подібну деформацію мають і два казани з Панівець. Як вважають науковці, казани з Келермеса за розмірами найбільше відповідають пов'язаним із малими соціумами, на чолі яких стояли «номархи». І знищення (деформування) та поховання символу, що об'єднував соціум, як припускає Тетяна Кузнецова, могло свідчити як про загибель самого «номарха», так і про всіх груп «скіфського» населення [Кузнецова, 2007, с. 240].

Що ж до Середнього Придністров'я, то така теорія укриття в землі казанів донедавна «не працювала» (оскільки казан із Швайківець виявлено цілим, а не деформованим, як у Келермесі). Однак тепер, після відкриття у Панівцях одразу двох деформованих казанів, ситуація почала прояснюватися. Зважаючи на все це, роль литого казана в ритуальних діях могла бути двоякою: або це якісь маніпуляції з ним, щоб забезпечити собі військову удачу та прихильність богів; або ж пов'язане із захороненням якогось видного сановника чи династа того часу, що також (на відміну від Передкавказького регіону) не завжди передбачало деформацію самої посудини.

Отож можна підсумувати, що найбільш ранні знахідки литих бронзових казанів на території сучасної України виявлені саме на Західному Поділлі (Швайківці, Панівці). Вони за часом корелюються із бронзовим литим казаном із Якобень, який Денис Топал також відносить до групи найраніших [Топал, 2020, р. 115, fig. 2; 3a; 3b] і який разом із казаном з Авремень вважаю належним до західноподільської (середньодні-

Рис. 5. Панівці. Фрагмент казана № 2 з литим декором
Fig. 5. Panivtsi. Fragment of cauldron № 2 with cast decoration

ровської) групи. Водночас біля Нижнього Придністров'я і Нижнього Подунав'я бронзові литі казани стають відомими не раніше середини V ст. до Р. Х., до того ж основна їхня маса із зазначеного регіону датується третьою чвертю цього століття, а під кінець IV ст. до Р. Х. вони тут повністю зникають [Топал, 2020, р. 131]. На прикладі розглянутих комплексів із казанами зі Швайківець і Панівець видно, що взаємозв'язки між населенням Середнього Придністров'я (зокрема Західного Поділля) і тогочасними культурами Адріатичного узбережжя, Східно-альпійської зони й Апеннін, які раптово інтенсифікувалися ще на початку періоду НаВ3, не

зникли з часом, а продовжували існувати й у VII ст. до Р.Х. Найвиразніше ці зв'язки активізувалися саме напередодні появи на Середньому Дністрі основної маси курганів західноподільської групи.

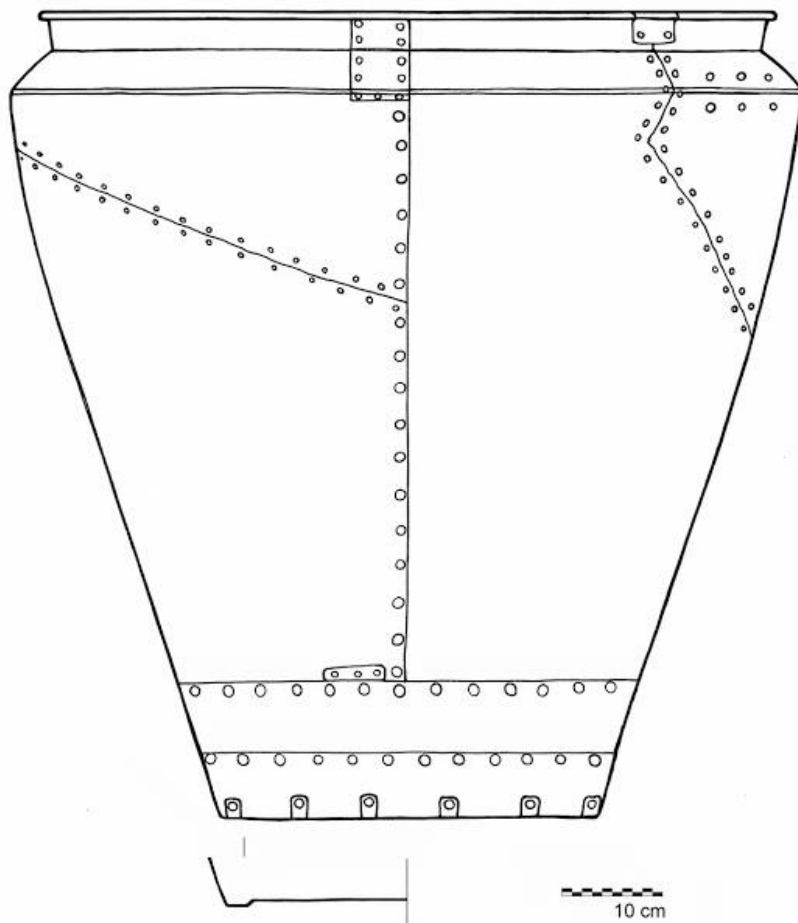

Рис. 6. Панівці. Графічне зображення бронзової сітули
Fig. 6. Panivtsi. Graphic picture of bronze situla

Свідченням цього служить наявність у цьому регіоні трьох місцезнаходжень із чотирма бронзовими гребінчастими шоломами з ранньоегипетських металообробних майстерень (два з цих комплексів супроводжуються деталями кінської упряжі, колісничною упряжжю та інших предметів (серед них антропо- та зооморфні металеві прикраси від декору бронзових бляшаних сітул) [Mödlinger, Bandrivskyi, Bilyk, 2022]. Відтак уже не здається випадковим, що форма витонченої високої ніжки на казанах із Швайківець та Якобень досить близько нагадує пустотілі ніжки-піддони ритуальних бронзових посудин із Центральних Апеннін, де вони саме з VII ст. до Р.Х. набувають найбільшого поширення. Звичайно, на цьому етапі це лише обережні припущення, які при накопиченні нового матеріалу зі Середньодністровського регіону можуть бути підтверджені або спростовані. Але, у будь-якому разі, кожна нова знахідка (як і представлений тут нововідкритий комплекс із Панівцець) наближає нас до більш чіткого розуміння тих процесів, які, зрештою, призвели до утворення і розвитку яскравої та самобутньої західноподільської групи.

Особливо цікаві археологічні матеріали, що засвідчують взаємодії носіїв західноподільської групи з тогочасними цивілізаціями Східного Середземномор'я, здобула восени 2010 р. Західноподільська гальштатська археологічна експедиція, яка під керівництвом автора відновила дослідження пам'ятки періоду раннього заліза біля с. Залісся Борщівського р-ну Тернопільської обл. (її досліджувала Оксана Ганіна в 1969–1970 рр., коли в ур. Козацька Могила було відкрито наземні споруди із залишками печей і вогнищ, однак ні планів цих споруд, ні знахідок із конкретних об'єктів досі не опубліковано) [Ганіна, 1984, с. 68–79].

Під час дослідження експедиції 2010 р. встановлено, що урочище, на якому О. Ганіна проводила розкопки, має назву «Могилки» і там досі існує округле у плані підвищення діаметром до 1,3 м, яке на 0,8–1,1 м підноситься над довколишньою поверхнею і дуже нагадує розораний курган. Проведені 2010 р. розкопки дають змогу ствердити, що під орним залягає майже суцільний шар (із лінзовидними прошарками) зolistого ґрунту з великою кількістю попелу, вуглинок та археологічних знахідок (переважно кераміки, тваринних кісток, більших і менших кусків печини й обмазки з відбитками прутів та дерев'яного каркаса). Товщина цього шару – 0,4–0,7 м, при цьому до країв він тоншає. Усі ці характеристики типові для специфічного різновиду культових об'єктів кінця бронзової – ранньозалізної доби, а саме – зольників. За всіма ознаками і та пам'ятка, на якій проводили розкопки в 1969–1970 рр., і та, яку О. Ганіна інтерпретувала як поселення, було зольником. Тим паче, що розкопки названа київська дослідниця провадила на «курганоподібному насипі».

Рис. 7. Панівці. Фрагмент бічних стінок сітули з місцями з'єднання заклепками
Fig. 7. Panivtsi. Fragment of the body of situla with parts joined by rivets

Рис. 8. Панівці. Фрагмент сітули з місцями скріплення бронзових листів
Fig. 8. Panivtsi. Fragment of the body of situla with the joints of bronze plates

Рис. 9. Панівці. Фрагмент дна сітули
Fig. 9. Panivtsi. Fragment of the bottom of situla

Більшість знахідок із розкопок 2010 р. у Заліссі становлять уламки керамічного посуду: 1 – місцевого (банкоподібні горщики з карбованим джгутом під краєм вінець і наскрізними проколами, уламки чорнолискованих корчаг, нечисленні зразки сіро-глиняного кружального посуду, зокрема на кільцевому піддоні і з г-подібно відігнутими вінцями тощо); 2 – привізного (фрагменти архаїчної грецької кераміки із залишками білої і пурпурної фарб, серед чого у вигляді широкої смуги, можливо, від плічок клазоменської амфори). Унікальним стало віднайдення в Заліссі вперше в Україні ступиці керамічного колеса з чотирма обламаними спицями та поздовжнім отвором для насаджування на вісь, яке могло походити (судячи з численних аналогій) від чотириколісної ритуальної платформи, що набула особливого поширення в середовищі гальштатської культури Верхнього Придунав'я і Східноальпійського регіону. Комплексний аналіз здобутого інвентарю дав підстави датувати зольник у Заліссі другою половиною VII – першою чвертю VI ст. до Р. Х.

Проблема латену на Волинській височині й у Верхньому Придністров'ї: хронологічний хіатус чи недостатня вивченість території?

Одним із найменш вивчених періодів в археології західноукраїнських земель продовжує залишатися латенський. Знахідками цього часу є здебільша поодинокі монети, рідше – невеликі скарби, бронзові фібули середньо- та пізньолатенської схем тощо, що не давали підстави пов'язувати їх із якоюсь конкретною археологічною культурою. Навіть численні на предмети «закриті» комплекси (наприклад, з околиць Шепетівки, Острога й ін.), через

відсутність у їхньому складі притаманних і таких, що добре датуються, речей, також не давали підстав для оприділення їх навіть відносної хронології.

Ситуація змінилася після нещодавнього віднайдення двох комплексів предметів, перший із яких походить з околиці с. Бродівське Острозького р-ну Рівненської обл.; другий – зі с. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1). Усі знахідки з обох цих місцезнаходжень передані до Музею НТШ у Львові [Бандрівський, Білик, 2018, с. 114–124].

Комплекс речей зі с. Бродівське, з якого походить 12 предметів (рис. 3), представлених металевими деталями кінської упряжі та прикрасами, виявлений на східній околиці села на невеликому (приблизно 12×25 м) підвищенні посеред болотистої заплави на відстані близько 30 м до сучасного русла Горині (рис. 2). У попередні роки ця місцевість була піддана меліорації, тому зараз використовується у сільськогосподарських цілях. Частина комплексу була розтягнута плугом у радіусі до 2 м. Під час обстеження місця знахідки встановлено, що основна кількість речей перебувала на глибині до 0,4 м, при чому зверху лежали великі круглі ажурні бляхи, а менші за розміром предмети – під ними.

Деталі кінської упряжі представлені великим фаларом діаметром 15,7 см з ажурно декорованим щитком, півсферичною чітко виділеною центральною частиною і групами невеличких краплеподібних фігур (по 5 у кожній), розміщених уздовж зовнішніх країв фалара. Розміри другого фалара, який належить до того ж типу, через поганий стан збереження визначити важко. Обидва вироби мають зі зворотної – вгнутої до середини – сторони по петельці для закріплення на шкіряному ремені. До предметів кінської упряжі зараховую 7 круглих, майже плоских нашивних блях діаметром 3,8–5,3 см, які зі зворотного боку також мають петлі для продівання шкіряних ременів. До цієї ж групи упряжі відношу 4 малі 8-подібні бляшки, де кожний сегмент має на звороті окремо припасовану петельку.

До групи прикрас у Бродівському комплексі зараховую 6 предметів: круглий (10,5 см) щиток бронзової фібули-застібки із втраченою голкою, який по всій поверхні прикрашений надзвичайно ажурним декором (рис. 4), 3 бронзові браслети з розімкнутими кінцями, з яких 1 орнаментований скісними насічками. Однак, незважаючи на запевнення щодо віднайдення цих 3-х браслетів разом з іншими речами цього комплексу, не унеможливаю, що, з огляду на їхню типологічну близькість до браслетів більш ранніх періодів, вони могли походити з більш давнішої в цьому місці пам'ятки. І останні репрезентанти групи прикрас у комплексі зі с. Бродівське – дві погано збережені голівки з легко опуклими шляпками, виготовлені з металу білого кольору.

Другий комплекс знайшов Володимир Паламарчук поблизу с. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл. і передав до Музею НТШ у Львові. Як і у випадку з вищеописаним місцезнаходженням, речі в Михневі були розтягнуті плугом на площу приблизно 10×15–20 м. На цій ділянці зібрано 38 предметів. За функційним призначенням усі їх можна поділити на дві різновеликі за чисельністю групи: металеві деталі кінської упряжі та прикраси. До першої відношу 10 предметів: 2 пари овальних кілець розміром 10,2–10,9 см із розімкнутими кінцями і гофрованою зовнішньою поверхнею. Ще одне такого ж типу кільце має відігнутий назовні кінець стержня. Про зарахування цих предметів саме до реманенту кінської упряжі свідчать сліди сильного спрацювання (зношення) із внутрішньої сторони в місцях згину овальних кілець і численні аналогії до них у комплексах передскіфського часу Поділля та Покуття, у яких такі вироби (замкнуті, суцільні, проте зі слідами сильного спрацювання в аналогічних місцях із внутрішньої сторони) інтерпретуються як належні до колісничного запрягу. До оздоб кінської упряжі зараховую також 2 бронзові орнаментовані фалари з конічним щитком діаметром 4,7 см і 6,5 см із петельками на звороті, кожен з яких із зовнішньої сторони по центру має невисокий стержень із лійкоподібним розширенням на кінці. До упряжі відношу і 3 невеличкі бронзові підвіски із великим кілечком угорі та соскоподібним завершенням унизу, а також 2 бронзові круглі фалари із гладким щитком діаметром 7,2 см і 8,3 см.

До прикрас відношу 26 предметів: майже цілий бронзовий браслет із відігнутих кінцем і частину іншого, ймовірно, такого ж виробу, та бронзову фібулу середньолатинської схеми (періоду B2b), час найбільшого використання яких припадає на проміжок приблизно між 270 р. та 230 р. до Р. Х. і яка слугує основним хронологічним маркером для цього комплексу. До михнівських прикрас належать дві пари срібних (?) скроневи́х або начільних спарених дротяних прикрас, котрі вгорі завершуються великими півсферичними в перерізі голівками (частково викрешеними на краях). Більша з цих прикрас сягає в довжину 18–18,5 см, а менша – 13,5 см і 15,7 см.

Найпрезентативнішими (принаймні, з огляду на декор та величину) в речовому комплексі з Михнева є шість великих ажурних щитків від фібул-застібок, кожна з яких має по центру великий наскрізний отвір із бічним «вирізом» для приймача голки. Всі ці щитки дійшли до нас у різному ступені збереженості. Так, у двох із них у доброму стані збереглися і голки, і приймачі до них. Окрім того, що всі щитки функційно однотипні, їх ще об'єднує декор: три або чотири концентрично розташовані ряди, кожен із яких утворений прорізними рископодібними отворами, що надають цим виробам легкості чи, може, навіть «урочистості». Фактично, це був новий прийом у техніко-орнаментальному оздобленні таких виробів (зокрема фаларів кінської упряжі), який прийшов на зміну пуансонній манері декорування (наприклад, бронзові й золоті фалари михалківської групи пам'яток постголіградського часу). Завершують групу прикрас – намистинки, з яких 3 однотипні, бочкоподібної форми, діаметром близько 0,8 см, виготовлені зі склоподібної пасти, 7 меншого розміру (0,3–0,5 см) із бірюзи і 2 більші з напівпрозорого скла або гірського кришталю.

За межами описаного основного скупчення знахідок (значна частина яких була розтягнута по поверхні під час оранки) знайдено зігнуту, мабуть лемехом, бронзову нашійну гривну з обламаними кінцями, виготовлену із псевдовитого (тордованого) тонкого стержня завтовшки до 4 мм.

На відстані близько 80–100 м на південний схід від основного місця виявлення комплексу з Михнева на поверхні простежено залишки ще одного, але вже значно пошкодженішого, до якого входили уламки начільної тасьмоподібної прикраси з тонкої бронзової листової бляхи. Від цієї прикраси уціліло дві частини завдовжки 10 см і 10,05 см кожна та завширшки 5,2–6 см, які на нижньому краю ще зберегли по кілька трапецієподібних підвісок, прикріплених до нього маленькими кілечками. Вся поверхня і тасьми, і трапецієподібних підвісок прикрашена досить недбало нанесеним пуансонним декором у вигляді композицій із двох рядів трикутників та одиночних ліній. Поряд із залишками цієї прикраси знайдено 3 видовжені пластинки розміром 3x2 см із загнутими на зворотній бік краями, оздобленими неохайно нанесеним пуансоном, 2 круглі намистинки (?) з акуратно просвердленими отворами, фрагмент півсферичної в розрізі шляпки від скроневої або начільної прикраси з білого металу і невеликий злиток (перетопленого у вогні ?) якогось виробу.

Найближчими аналогіями до обох щойно відкритих комплексів зі сіл Бродівське і Михнів є дві пам'ятки. Перша – комплекс бронзових предметів з околиць м. Шепетівки Хмельницької обл., що його опублікував Віктор Клочко [Клочко, 2011, с. 118–124] і в якому присутні цілком аналогічні за формою ажурні щитки фібул-застібок, овальне кільце з гофрованою зовнішньою поверхнею і зі слідами спрацьованості (в місцях згину на внутрішній стороні), малі фалари з конічними щитками й ліycopодібним завершенням по центру, а також фрагменти аналогічного типу начільної прикраси із трапецієподібними підвісками по нижньому краю. Через відсутність у Шепетівському комплексі речей із чітким датуванням, при його публікації В. Клочко уникнув питання більш точного культурно-хронологічного оприділення цієї знахідки, віднісши її загалом до початку ранньозалізного віку.

Друга аналогія до комплексів із Бродівського і Михнева – «скарб» із 35 металевих предметів, знайдених на внутрішній площадці оборонного городища зі с. Підгородище

Перемишлянського р-ну Львівської обл. та переданих 2005 р. до Винниківського історико-краєзнавчого музею під Львовом (ці речі опублікували Михайло Филипчук, Наталія Білас і директор музею у Винниках Ігор Тимець 2006 р.). Наприклад, серед знахідок «скарбу» з Підгородища походить майже тотожна за формою та манерою декору начільна тасьмоподібна прикраса з трапецієподібними підвісками по нижньому краю і пуансонним оздобленням поверхні. Звідси ж знаємо й нашійні гривни тордованого типу та 27 браслетів із гофрованим зовнішнім краєм, спосіб оформлення якого повністю збігається з манерою оздоблення овальних кілець із нещодавно виявленого комплексу в Михневі.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на сході Волинської височини, а також частково на прилеглому Розточчі та, можливо, у сусідніх районах, почала виразно виявлятися група пам'яток, основний час існування яких (ті, що мають надійні хронологічні репери), мабуть, не виходить за межі III ст. до Р. Х. Звичайно, можна припускати появу цієї групи пам'яток й у більш ранній час, чи її тривалість пізніше вказаної дати, однак для таких припущень усе ще замало конкретних матеріалів.

Питання кельтської експансії на захід України, зокрема на Волинську височину та Верхнє і Середнє Придністров'я, треба, мабуть, розглядати в контексті всієї проблеми проникнення кельтів як на територію Карпатського басейну, так і на схід від неї. Ян Філіп виділяв у цій «хвилі кельтського проникнення на схід» кілька етапів. Перший із них дослідник відносив до IV ст. до Р. Х., обґрунтовуючи це свідченням Помпея Трога про боротьбу кельтів з ілірійцями в Середньодунайській низовині близько 358 р. до Р. Х. [Філіп, 1961, s. 61].

Однак тоді, на думку вченого, кельти наткнулися на сильний опір із боку «скіфів» у верхній течії р. Тиси і тому змушені були відступити. Остаточне проникнення й осідання кельтів на північно-східних землях Карпатського басейну Я. Філіп відносив до межі III–II ст. до Р. Х. Цю думку тепер поділяють також угорські археологи, які вивчають латенські пам'ятки північно-східної Угорщини, хоча деякі словацькі дослідники припускають проникнення у Верхнє Потисся кельтського племені котинів ще до початку III ст. до Р. Х. Найбільшу ж концентрацію кельтів у цьому районі прийнято відносити до II ст. до Р. Х., пов'язуючи її з переміщенням у верхів'я р. Тиси анартів і теврисів. Ця концентрація зросла в I ст. до Р. Х. під натиском германських племен кінберів [Бідзіля, 1972, с. 108].

Отже, можна припустити, що не пізніше II – початку I ст. до Р. Х. кельтські племена не лише могли проникати на Волинську височину та Верхнє (і Середнє?) Придністров'я зі суміжних районів, а й, розселюючись тут, вони осідали, мабуть, невеликими анклавними поміж автохтонним населенням, яке в матеріальній культурі (наприклад, у виробництві керамічного посуду) все ще зберігало традиції попереднього, ранньозалізного, періоду. Можливо, на новоосвоєваних для них західноволинських і верхньодністровських теренах кельти створювали факторії для взаємовигідних торгово-вмінних контактів зі своїми одноплемінниками по той бік Карпат або ж, принісши зі собою нові технічні прийоми видобутку й обробки металів, могли створювати тут виробничі центри, скажімо, із продукування залізних знарядь (якщо б ця думка підтвердилася, тоді широкознані металургійні навички носіїв пізнішої за часом липицької культури вже не обов'язково було б пов'язувати лише із «зовнішніми запозиченнями», як це активно пропагується сьогодні).

Переселення кельтів на північно-східний бік Карпат, на терени сучасної Галичини, Волинської височини і прилеглої Поділля, могло проходити двома шляхами: із заходу, з території Моравії через Сілезію та Посяння та, на мій погляд більш імовірний – зі Середньодунайської низовини або ж Східної Словащини й Верхнього Потисся через Ужоцький і Верецький перевали в Українських Карпатах (Східні Бескиди) на північно-східне Передкарпаття, а звідси – на прилегле Верхнє Придністров'я і вгору по верхів'ях Західного Бугу на Волинську височину.

Поки що пам'ятки Верхнього Придністров'я середньо- і пізньолатенського періодів ще не мають звичного кореляту у вигляді археологічної культури. На сьогодні маємо справу лише

із групою тутешніх пам'яток, які не можна зарахувати ні до зарубинецької культури, ні до культури Лукашівка-Поєнешти, ні до гето-дакійської, ні до ясторфської, ні до сарматської. Для зручнішого оперування цією групою верхньодністровських пам'яток можна було би використовувати назву «постчерепинсько-лагодівські», що більш точно вказувала б на їхнє місце в місцевій культурно-хронологічній шкалі, або ж пам'ятки колодрібського типу (передлипицький горизонт). Зрештою, справа назви верхньодністровської групи пам'яток середньо- і пізньолатенського періодів далеко не головне, на чому хотілося б зупинитися. Основним же вважаю те, що почала щораз виразніше вимальовуватися картина заселення тутешніх земель у найменш досліджений період їхньої історії – латенський³. Особливо важливо, що, крім археологічного матеріалу, який невпинно зростає, для розгляду цієї проблеми можна (і треба!) активно використовувати праці античних істориків і географів. Надіюся, що дослідження в цьому напрямі вже найближчих років збагатять не лише українську, а й загальноєвропейську археологію новими знахідками на такій, здавалось би, віддаленій від кельтського світу його східній периферії...

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. (2009). Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківцеь біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької*. Київ; Львів, 202–235.

Бандрівський, М. (2014). *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза*. Львів: Простір-М, 573 с.

Бандрівський, М., Білик, М. (2018). Два нових комплекси латенського періоду зі сходу Волинської височини. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 6, 114–124.

Бандрівський, М., Крушельницька, Л. (1998). Основні періоди розвитку Висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Затиски НТШ. Праці Археологічної комісії*, 235: Львів, 193–247.

Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. (2012). *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Львів, 239 с.

Бідзіля, В. (1972). *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери*. Київ.

Галанина, Л. (1997). *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва.

Ганіна, О. (1984). Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, 76.

Ільків, М. (2009). Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць*, 2(26), Чернівці, 244–259.

Клочко, В. (2011). *Древний метал Украины*. Киев.

Кузнецова, Т. М. (2007). Скифские котлы (сакральный маркер социума). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*. Санкт-Петербург, 239–243.

Ольговський, С. Я. (1978). Бронзовий казан з Репяховатої Могили из Черкащини. *Археологія*, 58, 78–53.

Филип, Я. (1961). *Кельтская цивилизация и ее наследие*. Прага.

Hase, F. W. von. (1988). Frühheisenzeitliche Kamhelme aus Halien. *Antike Helme. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Mainz*, 195–211.

Kovacs, T. (1977). *Die Bronzezeit in Ungarn. Corvina*. Budapest.

Mödlinger, M., Bandrivskiy, M., Bilyk, M. (2022). Ukrainian-Italian connections during the Early Iron Age and how these are destroyed by illicit excavations and the art market. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 52, 181–188.

Merhart, G. (1952). *Studien über einige Gattungen von Bronyegefaren*. Festschrift des Romisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. I. Mainz; Band. 71 p.

³ У зв'язку з цим варто згадати розмову Лариси Крушельницької з, на жаль, покійним уже давно Юрієм Кухаренком (мабуть, останню). Коли мовилося про часову культурну прогалину у Прикарпатті між ранньоскіфським періодом і римською епохою, Юрій Володимирович сказав, що він має матеріали, які укладаються в латенському періоді й пов'язані вони з латенським світом.

Metzner-Nebelsick, K. (2002). *Der «Thrako-Kimmerische» Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. 1. Rachden; Westf. 542 s.

Pare, Ch. (1998). Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11–8 Jahrhundert v. Ch.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 43, 293–433.

Romstorfer, C. A. (1893). Aus den «Mittheilungen der k. k. Central-Commission». *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Muzeums*. Czernowitz, 49.

Sulimirski, T. (1936). Scytowie na Zachodnim Podolu. *Prace lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego*. (T. 2). Lwow, 186 s.

Topol, D. (2020). Going to pot: bronze cauldrons on the western fringe of Scythian culture. *SCDIA, XVIII*, Tulcea, 111–136.

REFERENCES

Bandrivskyi, M. (2009). Novyi rytualnyi ob'iekt chasiv skifskoi arkhaiiky zi Shvaikivets bilia Chortkova na Ternopilshchyni (poperednie povidomlennia). *Vzaiemozviazky kultur epokh bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu L. I. Krushelnytskoi*. Kyiv; Lviv, 202–235. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M. (2014). *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy – na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Prostir-M, 573 s. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M., & Bilyk, M. (2018). Dva novykh komplekсы latenskoho periodu zi skhodu Volynskoi vysochyny. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi*, 6, 114–124. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M., & Krushelnytska, L. (1998). Osnovni periody rozvytku Vysotskoi kultury (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok). *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka. Pratsi Arkheolohichnoi komisii*, 235. Lviv, 193–247. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M. S., & Krushelnytska, L. I. (2012). *Zoloti Mykhalkivski skarby ta yikh dolia*. Lviv, 239 s. (in Ukrainian).

Bidzilia, V. (1972). *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery*. Kyiv. (in Ukrainian).

Galanina, L. (1997). *Kelermesskiye kurgany. «Tsarskiye» pogrebeniya ranneskifskoy epokhi*. Moskva. (in Russian).

Hanina, O. (1984). Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arkheolohiia*, 47, 76. (in Ukrainian).

Ilkiv, M. (2009). Bronzova antropomorfna statuetka z Luzhan: do pytannia pro kontakty mistsevoho naselennia piznobronzovoi doby z tsyvilizatsiiamy Seredzemnomor'ia. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhelohii y etnolohii. Zbirnyk naukovykh prats*, 2(26). Chernivtsi, 244–259. (in Ukrainian).

Klochko, V. (2011). *Drevniy metal Ukrainy*. Kiyev. (in Russian).

Kuznetsova, T. M. (2007). Skifskiye kotly (sakral'nyy marker sotsiuma). *Bosporskiy fenomen: sakral'nyy smysl regiona, pamyatnikov, nakhodok*. Sankt-Peterburg, 239–243. (in Russian).

Ol'hov's'kyi, S. YA. (1978). Bronzovyy kazan iz Repyakhovatoi Mohyli z Cherkashchyny. *Arkheolohiia*, 58, 78–53. (in Russian).

Filip, YA. (1961). *Kel't-s'ka tsyvilizatsiya ta yiyi spadshchyna*. Praha. (in Russian).

Hase, F. W. von. (1988). Früheisenzeitliche Kamhelme aus Halien. *Antike Helme. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz*, 195–211. (in German).

Kovacs, T. (1977). *Die Bronzezeit in Ungarn. Corvina*. Budapest. (in German).

Mödlinger, M., Bandrivskyi, M., & Bilyk, M. (2022). Ukrainian-Italian connections during the Early Iron Age and how these are destroyed by illicit excavations and the art market. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 52, 181–188.

Merhart, G. (1952). *Studien uber einige Gattungen von Bronygefahren*. Festschrift des Romisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. I. Mainz; Band. 71 p. (in German).

Metzner-Nebelsick, K. (2002). *Der «Thrako-Kimmerische» Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. 1. Rachden; Westf. 542 s. (in German).

Pare, Ch. (1998). Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11–8 Jahrhundert v. Ch.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 43, 293–433. (in German).

Romstorfer, C. A. (1893). Aus den «Mittheilungen der k. k. Central-Commission». *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Muzeums*, Czernowitz, 49. (in German).

Sulimirski, T. (1936). Scytowie na Zachodniem Podolu. Prace lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego. (T. 2). Lwow, 186 s. (in Polish).

Topol, D. (2020). Going to pot: bronze cauldrons on the western fringe of Scythian culture. *SCDIA, XVIII*, Tulcea, 111–136.

Стаття: надійшла до редакції 22.06.2023

прийнята до друку 05.10.2023

NEW MATERIALS FOR ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE WEST OF UKRAINE IN LATE BRONZE AGE – EARLY IRON AGE

Mykola BANDRIVSKYI

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian studies of NAS of Ukraine
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: bandrm@ukr.net*

In the first subsection of the article, the issue of tracing intercultural connections of the modern Western Ukrainian region on the basis of military archaeological finds is raised. For example, a bronze helmet from the Ternopil region, belonging to the extremely rare Oranienburg type, which was used in the south of Europe (for example, in Knossos) from the 15th century B. C. and in Central Europe during the 14th–13th centuries B. C. was introduced into scientific circulation for the first time. Considerable attention is paid to an exceptionally interesting and rare complex of elite horseman equipment, which includes items of protective armor (two bronze helmets of the proto-Etruscan comb type) and metal parts of a chariot harness which was discovered near Borshchiv, Ternopil region. It has been established that this and similar finds from the west of the Ukrainian Forest Steppe witnessed the possibility of closer contacts of the studied communities with the population of the Apennine Peninsula.

In the second subsection, the newly discovered sites of the West Podillia group are analyzed, which witnessed the unusual intensification of the eastern and western vectors of development in the material culture of the West Podillia population from the end of the 8th to the beginning of the 7th century B. C. In particular, considerable attention was paid to the complex of bronze vessels (two cast cauldrons, covered on top with a large bronze situla) from the village of Panivtsi of Borshchiv district, Ternopil region, mentioned in the author's 2014 monograph. It has been observed that particularly interesting archaeological materials that witnessed the mutual contacts of the carriers of the West Podillia group with the contemporary civilizations of the Eastern Mediterranean, which were obtained by the West Podillia Hallstatt Archaeological Expedition, which, under the leadership of the author, resumed the study of the Early Iron Age sites near the village of Zalissyа Borshchiv district, Ternopil region. The presence of exceptional samples of local gray clay ceramic ware were noted, in particular on a ring pallet and with L-shaped rims, and imported ware – fragments of archaic Greek ceramics with residues of white and purple paints, in particular in the form of a wide band, possibly from the shoulders of a Clazomenian amphora. A unique find was the discovery in Zalissyа for the first time in Ukraine of a hub of a ceramic wheel with four broken spokes and a longitudinal hole for mounting on an axle, which could come (based on numerous analogies) from a four-wheeled ritual platform, which became especially widespread in the Hallstatt culture of the Upper Danube and the Eastern Alpine region. On the basis of a comprehensive analysis of the discovered grave goods, the ash pan in Zalissyа can be dated back to the second half of the 7th – the first quarter of the 6th century B. C.

The last – the third – subsection is devoted to the problems of researching of sites of the Late La Tène period in the western region of Ukraine. Already known and new locations have been analyzed, which significantly correct the previous ideas about what happened in the Upper Dnister region and its adjacent areas after the disappearance of the

latest sites of the Cherepyn-Lahodiv group. It is noted that so far the sights of Upper Dnister region of the Middle and Late *La Tène* periods do not have the usual correlate in the form of archaeological culture. Today – and this is especially emphasized in this subsection – we are dealing only with a group of local sites that cannot be included either in the Zarubnitska culture, or in the Lukashivka-Poienesti culture, or in the Getae-Dacian culture, or in the Jastorf culture, or to Sarmatian. For a more convenient designation of the sites of this Upper Dnister group, it is proposed to use the name post-Cherepyn-Lahodiv, which would more accurately indicate their place in the local cultural-chronological scale, or sites of the Kolodrib type (Pre-Lypytsia horizon).

Key words: Western Ukraine, Late Bronze Age, body armor, metal vessels, cauldrons, situla, Late Hallstatt period, Western Podillia group, *La Tène* period.